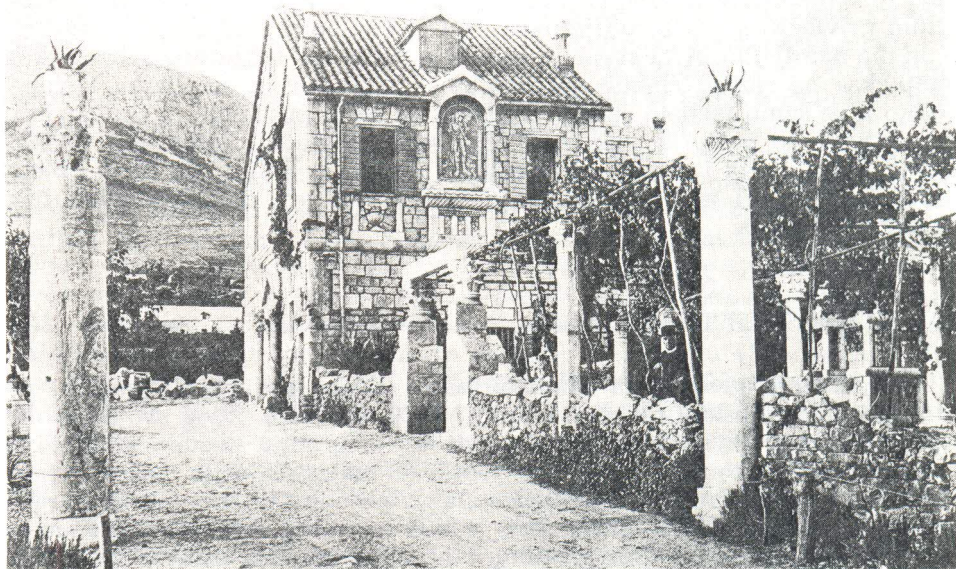

Āeda Anzulović

DON FRANE BULIĆ I SOLINSKI TUSKULUM

Zgrada Tuskuluma sa šetnjicom (pergolom)

Na slikovitu proplanku, okruženu borovima i čempresima, obasjanu suncem i zaštićenu od vjetra, prostire se staro kršćansko groblje Manastirine u Solinu. Na zapadnoj strani, uza sam zid, postavljen je sarkofag u kojem počiva »peccator et indignus presbyter« — don Frane Bulić.

Ovim prilogom željeli bismo izvući iz zaborava poneke zasluge tog izuzetnog čovjeka kojemu je zadnja želja bila da svoj zasluženi vječni počinak provodi baš tu, u sjeni tih borova, u šumoru njihovih grana, u blizini grobova prvih mučenika. A to je i razumljivo, jer nije don Frane

uložio u svoj Solin, u njegove ruševine, u njegove dragocjene spomenike samo nadnaravan trud, zavidno znanje i stalno poticanje na nova istraživanja — on je tom milovidnom kraju, da se izrazimo rječnikom onog vremena, ostavio čitav svoj život, a poslije smrti svoj neumrli duh. Svaki posjetilac koji iole nešto znade o njegovim zaslugama i njegovoj личности osjetit će, gledajući te sada zapuštene iskopine, onaj duh i ljubav koji su ga vodili dok ih je otimao iz plodnih nanosa solinske zemlje od zaborava prošlosti i u istinskom zanosu iznosio na svjetlo dana. Leži tako don Frane već punih pedeset godina i mnogo toga se promijenilo otkako je on u svom pismu, upravljenom Upravi Arheološkog muzeja u Splitu gotovo neposredno prije smrti, među ostalim, napisao kako mu je prva misao bila da sebi napravi grob u predvorju groblja na Manastirinama, pogotovo otkako je tu sagradio Tuskulum¹⁾ želeći da bi se veza između njegova sarkofaga u Manastirinama i Tuskuluma s njegovom bibliotekom (to je posebno naglasio!) nastavila i poslije njegove smrti. Zamišljao je don Frane da će se njegovo djelo nadograđivati i usavršavati, da će se njegova zadnja želja poštovati, da će ljudi postajati prosvjećeniji i bolji, pa će onda i spomenike više cijeniti i čuvati. Zamišljao je don Frane da će Tuskulum privlačiti sve više posjetilaca i da će sve bolje služiti svrsi koju mu je on bio namijenio. A ta svrha je bila dovođenje tog izuzetnog arheološkog kompleksa na razinu sličnih spomenika u naprednijim zemljama Evrope. Koliko li je samo trebalo rada i vremena da se to postigne! A Buliću je u ono vrijeme to pošlo za rukom! Treba samo pogledati fotografije Manastirina, Tuskuluma i ostalih spomeničkih cjelina u Solinu da bi se prosudilo u kojoj mjeri je tadašnje stanje nadvisivalo ovo današnje. Međutim, krenimo ispočetka.

POVOD GRADNJI TUSKULUMA

Istraživanje groblja na Manastirinama teklo je dugi niz godina, od osnivanja Arheološkog muzeja u Splitu 1820. pa dalje. Zbog svoje osobite važnosti i zbog izvanredne sačuvanosti to je groblje postalo poznato u čitavom arheološkom svijetu kao jedno od najznačajnijih takve vrste. Arheološka istraživanja u Solinu postala su posebno intenzivna za uprave don Frane Bulića (1884—1926), koji je kao ravnatelj Arheološkog muzeja u Splitu za pune 42 godine plodnog i nesebičnog rada ostavio time sebi trajan spomenik. Bio je čovjek izvanredne energije, gotovo neiscrpne fizičke kondicije, požrtvovan, uvijek spreman da svakome pomogne ne samo riječju nego i djelom, ali isto tako da s nesmanjenim žarom traži i brani sve ono što se odnosilo na otkrivanje, proučavanje i čuvanje spomenika. Njegovo bistro i oštro oko odmah je zapažalo gdje što treba, a gdje ne treba da bude. Osim toga, želio je da pomoću bogate povijesne baštine kojom obiluje Split i njegova okolica pokaže strancima (treba imati na umu da se radi o vremenu kada je splitski Muzej bio direktno podvrgnut Austrijskom arheološkom zavodu u Beču) vrijednost i veličinu svoje domovine, što je on svakom prilikom isticao. Naziv »nestor hrvatske arheologije« samo je blago uzdarje svih kasnijih generacija kojima je ostavio zavidan primjer znanstvenika i čovjeka.

Kad je, dakle, takav don Frane počeo kao ravnatelj Arheološkog muzeja voditi istraživanja u Solinu, našao se u položaju svojih prethodnika: dolazilo se na teren uskim, slabo prohodnim stazama, materijal se nosio na konju ili magarcu, sobom se morala donositi hrana i piće, nigdje uokolo nije bilo kuće ni bilo kakve zaštite od prejakog sunca ili nevremena. Na samim Manastirinama bila je podignuta doduše jedna neugledna baraka, no ona je služila samo za pohranjivanje alata i odjeće radnika i arheologa. Kad bi radni dan završio, baraka se zatvarala, a manji kameni spomenici bi se odnosili u iznajmljeni stan činovnika željezničke postaje u Solinu i tamo uskladištavali.

Usprkos takvim prilikama Solin su posjećivali brojni turisti, većinom iz inozemstva, ako se u tu kategoriju uključe i zemlje u okviru tadašnje Austro-Ugarske Monarhije. Bio je to pretežno »znanstveni turizam«, kako ga je Bulić nazivao. Do Solina se dolazilo iz Splita, a isto tako i vraćalo, vlakom koji je rijetko saobraćao ili kolima, kojima se opet nije moglo stići do samih iskopina. Turisti su bili prepušteni sami sebi, nije još bilo ni čuvara solinskih iskopina, niti je u blizini bilo moguće dobiti nešto za jelo ili barem čašu vode. Vjerojatno je koji gostoljubivi Solinjanin mogao ponuditi gostu i solinskim istraživačima u ljetnim mjesecima koji grozd ili smokvu iz tada uzorno njegovanih vinograda, ali radilo se u određenim razmacima i ljeti i zimi. U takvim prilikama Bulić je radio u Solinu punih 14 godina. Posao se sve više širio, posjeti bivali sve brojniji i sve biraniji: mnoga »učena društva«, grupe Francuza, Saksonaca, Bavaraca, Austrijanaca; grupe profesora i studenata; ugledni pojedinci: nadvojvode i nadvojvotkinje; Karlo Stjepan sa svojom kćerkom i s dvije kćeri nadvojvode Fridriha; prinčevi Ivan Juraj Saksonski, princ Đuro Saksonski; bavarska princeza, sestra nadvojvode Karla; princ Filip Koburg-Gotha sa sinom; nadvojvoda Albrecht sa sinom; Marija Josefa, nadvojvotkinja, majka cara Karla; austrijski prijestolonasljednik Karlo sa ženom Zitom koji su na vjenčanom putovanju po Dalmaciji posjetili i Tuskulum;^{1a} nadvojvoda Franz Ferdinand i žena mu Sofija najavili su Buliću prilikom posjeta Splitu 1914. da će se nakon povratka iz Sarajeva zadržati dulje u Splitu i temeljito razgledati Solin (poznato je da se iz Sarajeva više nisu vratili); francuska ex-carica Eugeniya, žena Napoleona III, s pratnjom; francuski ministri Poincaré i Waleeck-Rousseau; crnogorski princ Mirko i žena mu Jelena; razni generali, grofovi, baruni, namjesnici, konzuli i znanstvenici: u prvom redu arheolozi, povjesničari i povjesničari umjetnosti, npr. Mommsen, Hébrard, Zeiller, Niemann, Benndorf, Kubitschek, Conze, Egger. Ewans, Dörpfeld i mnogi drugi; biskupi Strossmayer, Uccellini i biskupi svih ostalih biskupija u Hrvatskoj; članovi Jugoslavenske akademije, posebno Tade Smičiklas, Bulićev prijatelj i suradnik, te Gavro Manojlović, predsjednik Akademije. Prilikom prvog posjeta Splitu, 1923. godine, Solin je posjetila kraljica Marija s majkom, rumunjskom kraljicom a kasnije i kralj Aleksandar, u pratnji Bulića. Od pisaca, posjetilaca Solina, izdvojit ćemo zbog ograničenosti prostora, samo dva najinteresantnija imena: Bernarda Shawa i Agathu Christie, koje je muž poznati arheolog. Uz ovakve ličnosti bilo je uvijek i brojnih škola, društava i anonimnih posjetilaca koji su desetljećima defilirali ovim jedinstvenim područjem. Oscar Randi, talijanski publicist, u svom nekrologu don Frani Buliću, diveći se njegovoj osebujnoj ličnosti, piše između ostaloga: »Mons. Bulić je privukao austrij-

ske nadvojvode, kraljeve, kraljice, predsjednike država, ministre, pape i kardinale, ali se nikada nije uzoholio.«²

Misao o gradnji jedne solidnije zgrade na mjestu gdje se nalazila baraka niknula je vjerojatno mnogo prije negoli je mogla biti ostvarena. Ali kad je odluka o tome bila donesena, posao je vrlo brzo napredovao. Tuskulum se počeo zidati 1897. a do kraja iduće već je bio dovršen. Bulić kaže da je izabrao upravo tu godinu za početak radnje jer je bila loša za seljake, vinogradi su slabo rodili, pa se narod našao u nevolji. On je zaposlio najsiromašnije seljake koji su vadili kamen baš na mjestu gdje je prije stajala baraka i tu je sagrađena jednokatna kuća. S određenom dozom njemu svojstvena humora Bulić ističe kako je prevario ministarstvo u Beču jer je sagrađio zgradu, a da prethodno nije pitao nikakvu dozvolu. Za zidanje je djelomično upotrijebio novac od dotacije a djelomično svoj vlastiti, koji mu je istom poslije nekoliko godina država vratila. Kad je sve bilo dovršeno, stigao je u Split prof. Otto Benndorf, ravnatelj Austrijskog arheološkog zavoda u Beču, i iznenadio se vidjevši zgradu o kojoj mu Bulić nije bio ni službeno ni privatno ništa javio. »Nisam« — odgovorio mu je Bulić — »jer znam da ne bi bio dobio dozvole; koje sam dosada bez dozvole u Splitu i Solinu učinio, pa ću i unaprijeda, jer je to sve u interesu države. . . « I dalje: »One zime potpisani (tj. F. Bulić) je donekle ublažio nevolju u Solinu, jer majstorim zidarim plaćalo se je po fiorin na dan, a argotim 50 novčića.«³ Buliću je bilo moguće raditi neke poteze koji drugima ne bi prošli tako glatko jer je u spomenutom Zavodu, a i u Ministarstvu financija i Ministarstvu bogoštovlja i nastave u Beču imao prijateljski naklonjene pretpostavljene (dr Hartel, dr Reich i dr.). Tako je i O. Benndorf prihvatio Bulićeva objašnjenja da je kuća »u prvom redu namijenjena za stan čuvara i za udobnost proučavanja, risanja, fotografiranja ovoga groblja (Manastirina!) i svih starinskih iskopina u Solinu«, te zadovoljan onim što je u Solinu vidio još je savjetovao Buliću na koji će način taj »fait accompli« prikazati dvjema spomenutim ministarstvima. Bulić je svoj izvještaj popratio fotografijama, crtežima i računima, a dodao je da ako ministarstvo neće da prihvati Tuskulum kao svoje vlasništvo, on će ga sam preuzeti i platiti državi za gradilište i za ostale troškove koje je imao. Odgovor što ga je dobio bio je više nego zadovoljavajući: oba ministarstva su se složila da je kuća za iskopine u Solinu bila potrebna, da je jeftino građena i da odgovara svrsi. Što se tiče troškova, oni će se namiriti tako da će se u četiri sljedeće godine u Solinu manje iskopavati, dok se ne isplate učinjeni dugovi. K tome mu je ministar bogoštovlja i nastave dr Hartel savjetovao da oboji sobe za goste i za biblioteku pompejanskim i starokršćanskim motivima, što je bilo i učinjeno nakon što su sve zidarske radnje bile dovršene.

Da unutrašnja dekoracija bude na doličnoj visini, Bulić upućuje raspis (5. VII 1898.) nekolicini splitskih slikara, pozivajući ih da oslikaju unutrašnjost. Motive bi mogli crpiti iz brojnih knjiga koje se nalaze u biblioteci Arheološkog muzeja u Splitu. Ističe da su sve radove na zgradi: zidarske, tesarske, kovačke i druge izveli ili solinski ili splitski majstori, pa bi želio da i bojadisanje izvedu splitski umjetnici. Pismo je bilo upućeno Anti Beziću,⁴ Vicku Draganji, Emanuelu Vidoviću, Anti Katunariću i Ivanu Deviću. Prva trojica su potpisala primitak poziva. Posao je preuzeo Vicko Draganja. Oslikao je sobu u prizemlju, namijenjenu primanju posjetilaca,

u pompejanskom stilu, točno prema Bulićevoj želji. Rad je bio kvalitetan, pa su se »pompejanske freske« dobro očuvale sve do poslije II svjetskog rata. U toj su se sobi prodavale ulaznice, razglednice, upisivalo se u knjigu posjetilaca. U sredini se nalazio velik kameni stol, okružen s nekoliko seljačkih tronožaca, a kao sofe poslužila su dva prepolovljena dna sarkofaga poduprta kamenim stupićima. Da sjedenje bude ugodnije, bili su prekriveni jastucima istkanim u motivima ženskih narodnih vunenih pregača među kojima se svojom posebnošću odvajao jedan jastuk od crvenog baršuna s Kristovim monogramom i ribama (starokršćanski motivi), izvezenim žutom svilom. Na zidovima je bilo nekoliko slika solinskih iskopina.

U najveću sobu na katu u kojoj je dominirala slika s prikazom sv. Venancija, solinskog mučenika — kopija mozaika iz Lateranske kapele u Rimu — uselio je svoju biblioteku, no o tome će biti posebno govora.

Kad je zgrada bila gotova, Bulić je priredio čitavu svečanost prilikom blagoslova kuće. Ponekad se može čuti da je volio parade i da mu je gođilo isticati svoju ličnost. Kraj tolikih vrlina, sve da je i bilo tako, možemo prihvatiti i poneku slabost — tà to je sasvim ljudski! Bili su prisutni neki Bulićevi uzvanici i brojni Solinjani. Koliku je važnost davao izgradnji Tuskuluma, vidi se po samom ritualu na koji je posveta bila izvedena. Bulić se najprije popeo na ljestve da s malo povišena položaja govori prikupljenom narodu. Objasnio je važnost i značenje samog mjesta na kojem je kuća podignuta, a onda ju je blagoslovio znakom križa, kao što je učinio sv. Anastazije mučenik kad je došao u Solin. Rekao je da želi da Tuskulum u potpunosti ispuni uzvišenu zadaću kojoj je namijenjen: čuvanju starokršćanskih iskopina koje bi trebalo da budu »potporom znanosti i budilicom plemenitih čuvstava«. Zatim je »kistom namočenim u crveno mastilo učinio na pragu znak križa«. Nakon toga je slijedio blagoslov, uobičajen za svaku novu stambenu zgradu. Sutradan je blagoslovio sliku sv. Venancija, Anastazija i Domnija u prostoriji namijenjenoj biblioteci što je također bio naslikao o. Vicko Draganja.⁵

Nešto kasnije sagrađena je u sklopu Tuskuluma i kuća za čuvara iskopina koji je upravo te godine bio definitivno namješten, a zatim staja za konja koji je bio vlasništvo Bulićevo. Kad god je bila riječ o Tuskulumu, don Frane je nazivao tu zgradu »kućica«, iako je to bila dosta prostrana jednokatnica, a ostale dogradnje: »stajica za konjića«, »zgradica za alat iskopina«, »mali zahod«, dok je samog konjića O. Benndorf prilikom svog posjeta Tuskulumu nazvao »Parvulus« jer je bio malen. Iz istog razloga Solinjani su ga nazivali »Miš«. Ispod Tuskuluma bila je sagrađena i cisterna u koju se skuplja voda s krova (kišnica) te se Bulić često žalio što ne može dovesti vodu s Jadra koja je mnogo bolja.⁶

U izvještaju o gradnji i opravdanju troškova koji šalje Benndorfu u Beč 30. IV 1899. god. Bulić sa zadovoljstvom konstatira da su »Autorità Superiori« pronašle da je »kućica« zidana vrlo ekonomično. Svi troškovi, uključivši i unutrašnju dekoraciju, nisu premašili 5000 forinti.⁷ U svim poslovima bili su angažirani samo domaći majstori: Jozo Milić, zidar; Lovro Aržić, kovač; Frane Kuzmanić, bravar; Mate Penović, tesar; Vinko Katić, Petar Martić, Petar Rončević, Ante Ozretić i Jure Vesanović bili su isplaćivani »za izradu nekih gvozdja«; Ivan Bettizza za drvo, opeke i dr. Gusterna za vodu izvedena je prema nacrtu Joze Milića.

Tako je iznikao Tuskulum, ta originalna građevina, kombinacija stambene zgrade i rimske ville rustike, ukrašena brojnim spolijama (ugrađenim ulomcima), kapitelima, natpisima i stupovima koji su manjim dijelom bili otkopani na tom lokalitetu, a većim dijelom su to fragmenti sa starog zvonika splitske katedrale.⁸

PUT RATA I PUT MIRA

Bulić ni u čemu nije bio polovičan. Tako se ni ovdje ne zadovoljava time što ima gotovu glavnu zgradu i one pokrajnje, nego sebi postavlja cilj da od Tuskuluma učini pravo ogledno poljoprivredno dobro koje će služiti kao primjer mještanima Solina i okolice. Prva mu je briga bila povezati Tuskulum s glavnim cestama koje vode prema Klisu i Kaštelima i to tako da bude pristupan ne samo pješacima po tijesnu seoskom putu, nego i kolima. Najprije se počeo izgrađivati put od ceste splitsko-sinjske do Tuskuluma, a onda i dalje do Porta suburbana i Porta Caesarea. Dio puta na zapad prema amfiteatru uređen je 1908. godine, ali zbog pomanjkanja dotacije stalo se ispred potoka Kapljuča, koji zna katkad nabujati i spriječiti prolaz. Ovi putovi⁹ su se izgrađivali i proširivali godinama i Bulić je često, nemajući dovoljno sredstava, anticipirao od vlastitog novca. Kad je ta svota dosegla 2000 kruna koje mu država nije vraćala pune dvije godine, bio je prisiljen obustaviti dalje radove. U opširnom izvješću Dalmatinskom namjesništvu u Zadru od 18. VIII 1909. god. moli da bi mu se doznačivale veće svote za dovršenje tog puta (Put mira) tj. po 5000 kr. tijekom četiri godine, tako da bi se mogao sagraditi most preko potoka Kapljuča¹⁰ i dovršiti put na sjever i zapad od amfiteatra te ga spojiti s državnom cestom kod Porta occidentalis. Troškovi su se, međutim, svake godine povećavali. Prvi dio puta radio se na prikladnijem terenu, a zatim se morao podzidavati visokim i jakim zidovima za koje je trebalo dovoziti i tesati kamenje. Stoga Bulić apelira da se novac traži iz fondova za podignuće saobraćaja stranaca u Dalmaciji¹¹ i od Ministarstva javnih radnja i to što prije jer »bis dat qui cito dat«. U istom traženju¹² veoma slikovito opisuje stanje na iskopinama u to vrijeme: govoreći o Kapljuču dodaje da je taj zadnji dio puta u veoma lošem stanju, što je osobito nezgodno za posjetioce koji se vraćaju uveče kasno vlakom u Split. »Druge bo zgone nemaju posjetitelji iskopina solinskih da se vrate u Split. A da bi se od Tuskuluma ranije, po danu, vratili na postaju solinsku, što da rade ondje za 1—2 sata u onoj mizornoj postaji, gdje inostranci nemaju niti gdje da sjede, niti gdje da glave zaklone od eventualnog nepogodnog vremena, proti kojemu je potpisani metnuo ispred štacije dva rimska genija, da i štaciju i inostrance čuvaju od svakog zla. Sve posjetitelje Solina, koji se ovako pješice po noći vraćaju od Tuskula na Postaju željezničku, čuvar iskopina mora pratiti fenjerićem, jer kako je gori rečeno, loš je put, na mjestima posve loš...« I dalje: »Potpisani je čuo višekrat od inostranaca nemalih opazaka, kako se drži ovaj dio puta, zašto se dalje ne uređuje i proširuje. Ako ove opazke nisu izašle po javnim i našim i vanjskim novinama, neka se potpisanomu zahvali. Ove opazke nebi služile na čast ni Državi, ni Pokrajini, ni Obćini Spljetskoj, koja zadnja — budi mimogred rečeno — nije se nikada pobrinula za uređenje ovoga puta,

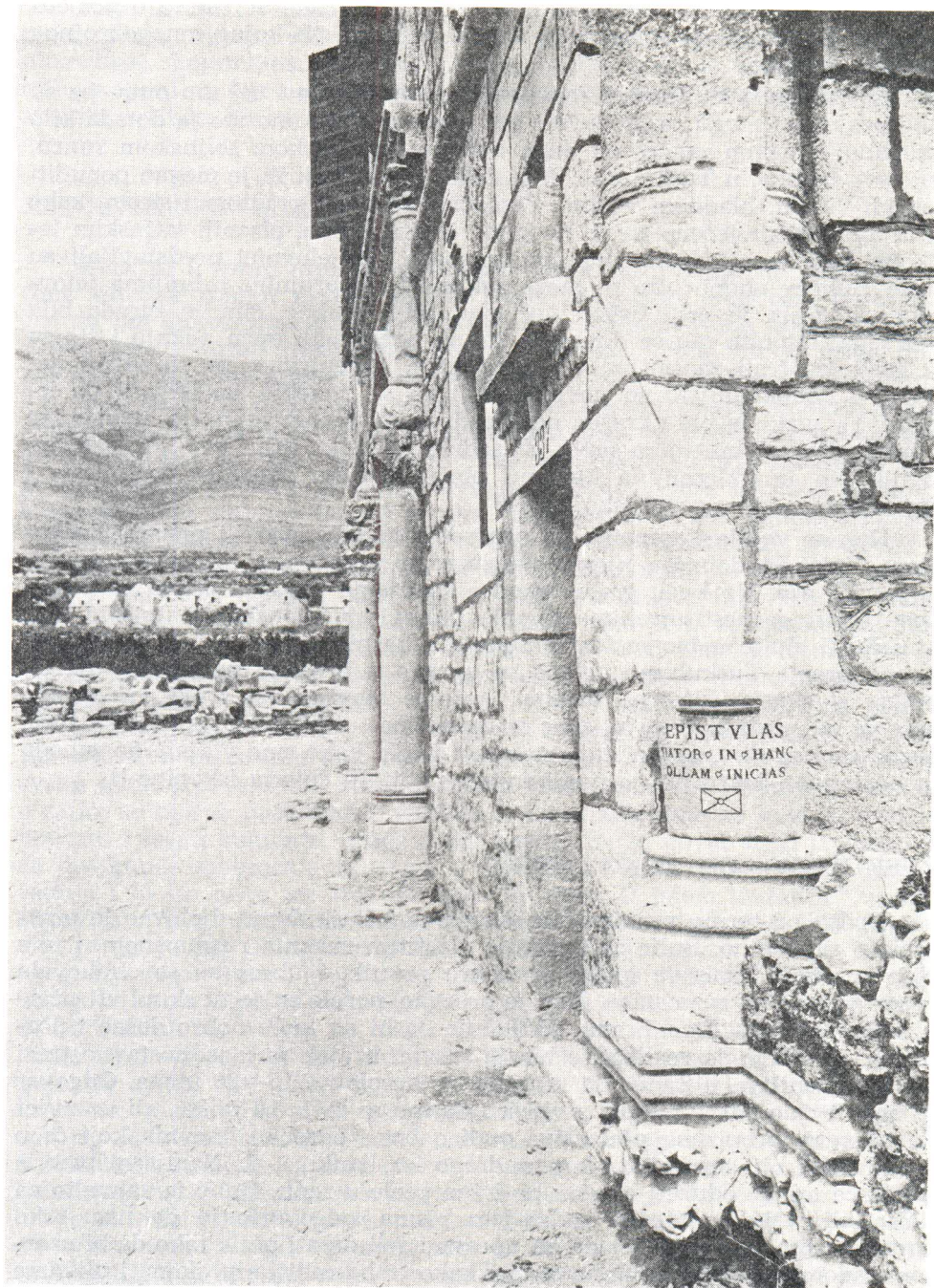
nego samo dva-trikrat sa neznatnim svoticama, kada se radilo o posjetu ruševina Solinskih sa strane koje visoke ličnosti, ili kojeg mnogobrojnog izletničkog kluba«.

Zahvaljujući Bulićevim nastojanjima dovršio se i taj dio puta, pa su tako posjetioci mogli razgledavati bez opasnosti sve ono što je dotada bilo iskopano, a nakon umora od duga hodanja po »žarkom solinskom suncu, koje sve isprži«, u Tuskulumu ih je čekao čuvar koji ih je mogao ponuditi dobrim vinom, hladnom vodom, domaćim kruhom, pršutom i sirom, kako je ostalo ovjekovječeno na jelovnicima iz tih godina, pisanih latinskim jezikom, koji su bili kuriozum sami za sebe. Ti jelovnici predstavljali su pravi Bulićev »hobi«, što se može zaključiti po brojnim izdanjima jelovnika, od kojih je prvi tiskan već iste, 1898. godine, čim je zgrada bila dovršena! Osobito mu se dopadalo što su pobuđivali opću pažnju i što su ih gosti smatrali zanimljivim i besplatnim suvenirima, pa su ubrzo nestajali i nadoknađivali se novima, koji su se donekle razlikovali po izgledu, tj. svaki je bio ukrašen nekom drugom slikom solinskih spomenika i tiskan drugačijim tipom slova, ali sadržaj je ostao isti. Temeljni, pak, jelovnik bio je uklesan na kamenu ploču kasnom rimskom kapitalom i postavljen na zid u gostinjskoj sobi.¹³

Dok se vodila kampanja za osposobljavanje putova i prilaza Tuskulumu, Bulić istodobno, s njemu svojstvenom gorljivošću, uljepšava zgradu i sve oko nje. Uz kuću gradi također spolijama ukrašen zahod za posjetioce i kiti ga restituiranim, pomalo duhovitim latinskim natpisom koji je u XVII stoljeću bio nađen u Solinu, a kasnije odnesen u Beč. Osobita ljubav prema Tuskulumu ogleda se upravo u brojnim natpisima, uzetim uvijek iz rimske klasične baštine, koje je stavljao na svaki dio zgrade počevši od ulaznih vratiju, sobe za posjetioce, biblioteke, poštanske žare, ulaza u »pergulu«, pa do staje za konja i čak, kako smo vidjeli, do zahoda za posjetioce, kao i onoga namijenjenog obitelji čuvara iskopina.¹⁴

TUSKULUM — OGLEDNO DOBRO

Prilaz od terma prema Manastirinama i Tuskulumu djelovao je prašnjavo i zapušteno. Bulić ga zasađuje vlastitim rukama ruzmarinom, i to s obje strane.¹⁵ Mirisava biljka se dobro primila i ubrzo su se oblikovale prave ograde od ruzmarina. Kad je procvao, počele su se tu skupljati pčele u velikom broju. Don Frane zaključuje da bi uz kuću dobro došao i pčelinjak. Od ideje do realizacije bio je sasvim kratak put: jednostavno traži od Namjesništva u Zadru da mu pošalje besplatno 15—20 ulišta. Odgovor je brzo stigao (10. XI 1898) s viješću da mu se šalje 10 ulišta, ali uz uvjet da po svim propisima pčelarstva vodi o tome poseban dnevnik koji će u svako doba biti na uvidu »kojemudrugo izaslaniku c. k. Namjesništva«, a ulišta će mu se oduzeti ako ne bi držao pčele u redu. Bulić je zahvalio na daru, ali teško uvrijeđen sadržajem pisma, odgovorio je da nisu tako smjeli s njim postupati jer da on upravo i želi držati pčele tako da bi uzornim radom dao primjer Solinjanima kako treba raditi s pčelama i ulištima i kako unapređivati pčelarstvo. Da to i dokaže poslao je na tečaj za pčelare čuvara solinskih iskopina Antuna Žižića, koji se već i prije bavio pčelarstvom, pa je bilo korisno da se usavrši u toj grani.

Kamena poštanska žara u Tuskulumu

Da bi uljepšao okoliš, a i pčelama pružio raznovrsniju pašu, obraća se opet Namjesništvu da mu stavi na raspolaganje 200 sadnica voćaka najboljih vrsta jer je priredio već teren za njihovo sađenje. Također upućuje dopis s još konkretnijim zahtjevom i Kotarskom poglavarstvu u Splitu da mu dostavi »150 stablića *Cypressus horizontalis*, 100 stablića *Pavlonia imperialis*, 100 *Pinus marittima* za poljepšanje prediela oko starinskih državnih iskopina«. Od Poljodjelskog zavoda u Gružu dobio je »nekoliko stotina dobrih vrsta loza i još svakojakog povrća najbolje vrsti, pa i umjetnog gnoja . . .« Nastojeći da spoji korisno i lijepo, traži također i sjemenje raznog cvijeća, a što ne bude moglo stati u njegov vrt, darovat će besplatno seljacima »kako je i dosad činio s onim što mu je od darova- nog priteklo.«

Kod Bulića je tijekom njegove dugogodišnje suradnje sa seljacima radnicima u Solinu uvijek bila osobito izražena briga za siromašne i nastojanje da im na bilo koji način pomogne. Koliko puta inicira razne radove i iskopavanje samo da bi u teškim prilikama najsiromašniji mogli zaraditi za kruh ili za isplatu poreza. A kad te radove ne može platiti država, on uzima od svoje ušteđevine, koju ne stvara da bi se obogatio ili povećao svoj osobni komfor: sva njegova ušteđevina određena je kao polog jednom fondu iz kojeg će se pomagati školovanje siromašnih i sposobnih studenata arheologije.¹⁶ Uz svoju plemenitost i širokogrudnost Bulić pokazuje i izvornu životnu snalažljivost. Ne propušta nikakvu mogućnost da obogati svoju malu ekonomiju, a ideje kao da naviru same od sebe. Budući da je već sve oko Tuskuluma bilo zasađeno voćkama, povrćem i cvijećem, a uz zidove i stupove vijala se plodna odrina, dok se u blizini nalazio manji vinograd zasađen stolnim grožđem,¹⁷ dosjeti se Bulić još jednog dobrog primjera koji bi mogao pružiti Solinjanima. Namjesništvo u Zadru je opet obogaćeno novim Bulićevim traženjem: dvije ovce najbolje pasmine za mlijeko i vunu kao »primjer okolo stanujućih seljaka« i to na dar ili uz oborenu cijenu. Nakon što su se i ovce bergamske pasmine nastanile u ovoj villi rustiki, našla se u staji i krava čuvara Žižića, a zatim i Bulićev konjić, već spomenuti *Parvulus*. Na margini jednog Benndorfova pisma iz 1899. god. Bulić je zabilježio da drži konja na svoj trošak, kako ne bi opterećivao muzejske dotacije i da ga iznajmljuje prilikom iskopavanja u Solinu za 2 fiorina na dan (kola i konja), a kada se ne kopa, konj služi za državne potrebe.¹⁸

Buliću je bilo osobito stalo da na solinske iskopine privuče što veći broj posjetilaca, pa je nastojao Tuskulum učiniti što atraktivnijim. Nakon obilaska iskopina, umorni putnici bi odreda svraćali u Tuskulum da se odmore i upišu u knjigu posjetilaca. Te omašne knjige, ojačane tvrdim kožnim uvezom s latinskim natpisom, kojemu se formulacija mijenjala svakih nekoliko godina živa su i rječita povijest posjetitelja solinskih starina.¹⁹ O potpisivanju se vodilo računa kontinuirano i brižljivo od početka tj. od 1898, pa sve do 1968. godine i u njima su sačuvani, kako je već spomenuto, autografi mnogih znamenitih ličnosti. U Tuskulumu su se prodavale i marke i dopisnice. Svaki turist, kaže Bulić, želio je da baš tu, u samom Tuskulumu, i preda te dopisnice. Nije isključeno da je u tu svrhu postojao i neki pečat solinskih iskopina, ali o tome nema potvrde. Turistima se osobito sviđalo ubacivati dopisnice u kamenu žaru, ugrađenu u južni zid Tuskuluma. No, problem je bio u tome kako ih svaki dan otpre-

mati do državne pošte u Solinu koja je bila dosta udaljena, a da bi solinski čuvar mogao tu obavezu preuzeti na sebe. Stoga je Bulić tražio da poštar, koji raznosi poštu po Solinu, svraća i u Tuskulum tri puta sedmično. Zahtjev je bio odbijen, a onda naknadno ipak usvojen, ali uz uvjet da se umjesto kamene urne stavi obična limena poštanska kutija. Iako nerado, prijedlog je bio prihvaćen te je 1900. god. dotadašnju žaru zamijenila obična crno-žuta poštanska kutija. »Ali ni cigli putnik da bi bacio u ovu modernu škrinjicu svoje razglednice: on hoće da mu razglednice iz stare kamene poštanske žare nose miris stare Salone u daleku domovinu.«²⁰

U Bulićevo vrijeme Tuskulum se nalazio daleko od mjesta, na osami, izložen eventualnim upadima i krađama. Čuvar bi u takvom slučaju bio gotovo bespomoćan. Bulić se stoga angažira u dva pravca, prvo brojnim i dugogodišnjim urgencijama za instaliranje telefona, što je postigao istom poslije I. svjetskog rata, a drugo traženjem od Kotarskog poglavarstva u Splitu da izda čuvaru solinskih iskopina dozvolu za nošenje oružja. I nezavisno od toga, mislio je Bulić, bilo bi zbog čuvareva ugleda u očima mještana korisno da čuvar s puškom na ramenu obilazi starine. Molba je bila uvažena i dozvola isporučena 1899. godine.

BIBLIOTEKA U TUSKULUMU

Posebnu vrijednost Tuskuluma predstavljala je Bulićeva osobna biblioteka, smještena u tri velika ormara, puna biranih knjiga, na kojima je bio natpis BIBLIOTECA PATRIA, a zatim grčkim jezikom tekst: »Vrelo znanja, mudrosti, teče kroz knjige. Ali slovo ubija, a duh oživljuje«. Kao pravom članu Jugoslavenske akademije stizala su mu sva Akademijina izdanja, pa su se tu našli kompleti Akademijinih Radova, Ljetopisa, Djela, Monumenta historico- iuridica Slavorum Meridionalium, Stari pisci hrvatski i dr.

Knjige je Bulić većinom dobivao na poklon, ali on se tim poklonima najčešće oduživao pišući kraće ili duže recenzije o svakoj pojedinoj knjizi u svom *Bullettinu* i prikazujući ih tako široj javnosti. Također ih je dobivao ako je bio aktivno uključen u sam proces izdavanja neke knjige, kao npr. G. Niemann, *Der Palast Diokletians in Spalato*, Wien 1910, ili isto tako važnog reprezentativnog djela francuskih istraživača Hébrarda i Zeilera: *Spalato, Le Palais de Diocletien*, Paris 1912. Posjedovao je još dva kapitalna djela o Palači: R. Adam, *Ruins of the Palace of Emperor Diocletian at Spalato*, London 1764. i Cassas — Lavallée, *Voyage pittoresque de l'Istrie et de la Dalmatie*, Paris 1802. Osim brojnih inozemnih znanstvenih publikacija, tu su bile zastupljene u većem broju i knjige posvećene domaćoj i stranoj arheologiji, te političkoj, kulturnoj i crkvenoj povjesti Dalmacije i Hrvatske.

Osim vlastitih knjiga Bulić je izlagao na velikom stolu koji se nalazio u sredini sobe i zanimljivije arheološke publikacije koje je primala Biblioteka Arheološkog muzeja u Splitu kao zamjene za časopis *Bullettino* nakon što bi ih u Splitu pregledao, a poslije određenog vremena vraćao bi ih opet u muzejsku biblioteku. Želio je na taj način bolje informirati posjetioce koji su se često zadržavali u biblioteci Tuskuluma o važnosti solinskih

iskopina. Osjećajući skoro smrt, uputio je Ravnateljstvu Arheološkog muzeja u Splitu, tada već kao dugogodišnji umirovljenik (30. V. 1934) dopis, u stvari oporuku, kojom ostavlja Muzeju knjige smještene u svom privatnom stanu u Splitu, kao i one koje se nalaze u Tuskulumu, ukupno oko 2000 naslova vrlo vrijedne stručne literature. Posljednja mu je želja bila da tri ormara njegove biblioteke u Tuskulumu ostanu stalno na tom mjestu, kao vlasništvo Muzeja, da bi mogao i mrtav biti u njihovoj blizini. Ta mu želja, na žalost, nije mogla biti trajno poštovana. U osamljenom Tuskulumu knjige nisu bile dovoljno zaštićene te su šezdesetih godina ovog stoljeća počele nestajati. Uprava Muzeja je stoga odlučila da ih prenese u muzejsku biblioteku gdje su 1963. godine uključene u njen fond.²¹

Biblioteka u Tuskulumu bila je smještena u najvećoj sobi na katu, posebno uređenoj i oslikanoj, kako je već prije bilo rečeno. Na istočnom zidu te sobe bili su ispisani stihovi Buliću najdražeg pjesnika Horacija: »O rus, quando ego te aspiciam, quandoque licebit / Nunc veterum libris nunc somno et inertibus horis / Ducere sollicitae iucunda obliviae vitae«. (Aoh, kad ću te, ladanje, vidjeti, kad li ću smjeti ili uz starije pisce ili sankom i u sate mirne prijatnim zaboravom sav pečalni prekriti život?)²²

Te riječi, ističe Bulić, »očevidno kažu kako je za svojim Tuskulumom čeznuo njegov gospodar don Frane, kada ga kojekakvi posli i poslići progonili po tijesnim udušenim splitskim ulicama, ili kada je on u Rogaškoj Slatini srkao, sirota, onu mlaku vodicu, da okrijepi zdravlje, te u društvu zagrebačkih prijatelja obilazio ona šumovita brda i zelene doline.« Već spomenuti veliki stol služio je i za odlaganje knjiga koje su se uzimale za čitanje, posebno onih obimnijeg formata, ili zemljopisnih karata, planova i crteža. Tim stolom obično su se služili turisti ili arheolozi za vrijeme iskopavanja.²³ Drugi, manji, pličii stol služio je don Frani osobno. Uz znanstvenu literaturu, tu se nalazio i brevijar kojim se on dnevno služio. Na zidovima su bile obješene zemljopisne i arheološke karte, a na istaknutom mjestu na zidu, nasuprot ulaznim vratima, freska s prikazom sv. Venancija. Tu su bila izložena i brojna Bulićeva odlikovanja,²⁴ diplome raznih akademija i znanstvenih ustanova u našoj zemlji i izvan nje, zahvale, fotografije i sl. Sve u svemu bila je to vrlo topla i ugodna atmosfera, kao stvorena za »disputationes Tusculanae« koje su se tu često vodile uz svjetlo fenjera ili petrolejke. Električna energija uvedena je u Tuskulum istom 1929, tj. tri godine nakon Bulićeva umirovljenja.

POD ODRINOM

Bio je još jedan predjel u Tuskulumu veoma podesan za takve razgovore, posebice za toplih ljetnih večeri: lijepo uređen vrt (šetnica) na južnoj strani zgrade. Na samom ulazu nalazila se česma iz koje je, kroz usta kamene lavlje glave, stalno tekla svježja voda. Dva reda mramornih stupova ukrašenih različitim kapitelima i međusobno učvršćenih metalnih cijevima preko kojih se obavijala plodna odrina upućivala su posjetioca da prosljedi i dalje tim privlačnim putokazom sve do širine, obrasle niskom travom gdje je bio postavljen kameni stol i nekoliko kamenih stolica. Pravi bukolički ugođaj! Po svemu sudeći Bulić se nigdje nije tako ugodno osjećao kao baš tu, u tom primamljivom kutku prirode koju je on

oblikovao na svoj način, po svojoj želji. Tu je bivao posebno raspoložen, veseo, nadahnut zdravim specifičnim humorom, tu je bio nenadmašivi vodič koji je svojom riječi oživljavao mrtvi kamen, udahnjujući mu život. Zar to ne posvjedočuje veoma zorno ovaj kratki citat iz njegova pisma upućena iz Rogaške Slatine Dalmatinskom namjesništvu u Zadru dne 18. VIII 1909: »... Liepo je, zanimljivo i poučno vidjeti starinske spomenike, razsijane, nagomilane u par arheoloških magazina u Spljetu i u šestom uzduž puta pod vedrim nebom — sub Iove, gdje su na kamenu i na ostalim predmetima do tri kulture, počamši od I. v. prije Krista pa do VII po Kristu, dapače do XII...« I dalje: »Ali to još ne govori našoj duši tako bistro kano solinske izkopine, gdje posjetitelj vidi kako je poganin živio, kako po smrti pokopan, kako se kršćanin krstio, gdje se krizmao, gdje se Bogu molio, gdje mučenici svoju krv prolili, gdje bili pokopani; kuda stari ljudi hodali, kako se u amfiteatru zabavljali, u teatru duševno uživali, kako se liepo i udobno u mrzloj vodi kupali, a kako se na pari znojili itd. itd. Sve ovo pružaju Solinske izkopine: u ovim je ciela jedna poviest. Ima inostranaca, koji stoje cielih sati pri izkopinama, kod radnika u Solinu, da vide kako će onaj sarkofag cio iz zemlje izkočiti, da im u nadpisu priča tko, kada i uz koje okolnosti u njemu pokopan bio; da vide kako se onaj stup bazilike, teatra malo a malo iz zemlje pomalja; kako onaj kapitel njega resio itd. itd.« Kad je ovako zanimljiv pismeni pristup solinskim spomenicima, za kojima čezne iz daljine, možemo zamisliti koliko li je tek morala biti sugestivna njegova živa riječ kad bi vodio ugledne posjetitelje ili obične pojedince — svi se slažu da u tome nije pravio razlike — i da je to za svakoga bio nezaboravan i neponovljiv događaj.

Uspomene na don Franu i na njegov Tuskulum našle su posebno mjesto u novinskim člancima za Bulićeva života i u brojnim nekrolozima nakon njegove smrti. Zabilježiti ćemo ovdje samo neke.

Natpis Josipa Berse,^{24a} direktora Arheološkog muzeja u Zadru, u povodu sedamdesetgodišnjice Bulićeva rođenja, pun je topline i iskrenog divljenja Bulićevoj ličnosti. Donesimo jedan odlomak: »... Koliko li smo puta gledali don Franu gdje objašnjava strancima znamenitosti solinskih spomenika. Skrkla se duga povorka oko njega; zablenući u živi sjaj njegovih očiju, stoje mramorkom šuteći. On se uspeo na zidić da bude svakome na pogledu... i govori. Njegova protegljasta, skladna prilika odskaače sa providne kape nebeske. Glas mu došao zvonak, uzavrio mu u grlu, izlažući minule događaje sa tako uvjerljivim prikazivanjem, da bi rekao e je sam glavom u njima učestvovao pa ih za vruća traga bilježio. Don Frane govori, slušaoci prate nazorice svaki pokret njegove ruke; ništa se u tišini mrtvoga Solina ne čuje do njegova glasa, do njegova pričanja; on priča o nekadašnjem sjaju velikoga rimskoga grada, o bitkama pod njegovim zidinama radi rimske konačne prevlasti u Dalmaciji, o njegovim termama, o teatru i amfiteatru, o propadanju stare vjere i prvim začecima nove, o silnom caru Dukljaninu i velikim mučenicima, pak o pobjedi kršćanstva i kako su se dizale bogomolje koje danas udaraju glavni biljeg ruševinama drevnog grada. Sunce se na smiraj sprema, posljednji pramenovi sunčanih zraka pozlaćuju bedeme tvrdoga Klisa i već po divnoj solinskoj okolici treperi magličasto plavetilo. Prvi se hladovi hvataju i don Franin je glas umukao; ali nije umukla slatka, neizreciva uzbudjenost, što su njegove riječi u svačijem srcu ostavile...«

Iso Kršnjavi u putopisu »Iz Dalmacije«, Zagreb 1900, počinje svoj tekst ovako: »Kao što romanski onaj toranj, opkoljen skelama, šta stoji kraj mauzoleja Dioklecijanovog, strši visoko nad Splitom — na daleko vidljivo obilježje grada — tako visoko monsignor Bulić stoji u duševnom životu Dalmacije.« Govoreći dalje o Buliću navodi kako ga je vlada nakon umirovljenja imenovala vladinim savjetnikom i obećala da će mu sagraditi novi muzej. »Može li biti veće radosti za arheologa?« — pita se Kršnjavi, i odmah odgovara: »Može!« Takva radost je za Bulića »prekrasan Tuskulum«, sagrađen na solinskim razvalinama, izvana iskićen »fragmentima i nadpisima iz starokršćanske dobe, a najotmeniji ures prednje fačade čini slika, što predstavlja Dobrog pastira.« Pisac se i sam zanosi privlačnošću Tuskuluma i njegova okoliša, a zadržava se osobito na tiskanom jelovniku sa šaljivim opisom i cijenom ponuđenih jela i pića te ga u svojoj knjižici objavljuje u cijelosti.

U podlistku Novog doba od 5. X 1921, u povodu Bulićeve 75-godišnjice rođenja, spomenut je i Tuskulum na ovaj način: »Zatim bi on poveo svoje goste do »Tuskuluma«, koji je on sam sagradio, a koji je tek poslije preuzela država. Tu bi ih pogostio malom zakuskom ili voćem uz kapljicu čiste solinske dropulje »quod non corrumpit malitia hominum« (koju nije pokvarila ljudska zloća), kako to piše u latinskom jelovniku. I na taj način su obično gosti završavali svoj izlet u Solin. Tako je Bulić u Dalmaciji i kod svih evropskih putnika postao popularan.«

Lovre Katić, evocirajući uspomene nakon Bulićeve smrti piše, među ostalim: »Tko je god posjetio Dalmaciju, navratio bi se k Buliću. Njegova soba bila je stjecište stranog i domaćeg svijeta, kabinet, areopag, škola i razgovornica. On je pratio po Splitu i Solinu ne samo učenjake nego i učenike. Gostio je na »Tuskulumu« u Solinu cijele čete izletnika i pričao, pričao neumorno sijajući iskre s ognjišta svog znanja. Nije govorio samo o arheologiji, ne, o svemu što se zbiva u svijetu, ma o svim znanostima, izuzevši matematiku. Bijашe u tim časovima vizionar, pravi pjesnik. Lijepe su bile one večeri na »Tuskulumu«, kad je sunce zapadalo. Vranjic se pod nama zrcalio u moru, zvono se javljalo Gospi na pozdrav tamo s Gospina otoka, večernjica treperila na obzorju, a don Frane pod odrinom ili pod borovima pripovijeda o svojim poznanstvima i susretima s vodećim ličnostima, s prvim umnicima . . .«²⁵

Na sličan način, ali bez Katićeve poetičnosti, govori o Buliću Mihovil Abramić: »Jedan izlet s don Franom u Solin, osobito ranije, kada još nije bilo automobila i autobusa, bio je pravi užitak. Arheološko tumačenje svršilo bi se obično u solinskom Tuskulumu s duhovitim razgovorom i rekapitulacijom svega što se je neposredno po spomenicima vidjelo, a don Frane je umio oživljavati svoje predavanje kojekakvim citatima iz klasičnih autora, pričanjem anegdota i doživljaja iz bogate riznice svoje dugogodišnje djelatnosti . . .«²⁶

O. Randi ovako opisuje Bulića prilikom svog posjeta Solinu poslije I. svjetskog rata: »Hitar i svjež u pokretima i u svijesti sve do kasnog doba, na čemu bi mu se moglo pozavidjeti; odjeven besprijekorno u svoje svećeničko odijelo s karakterističnim pustenim šeširom »a statio«, pone-

kad s fenjerićem u ruci, hodao je po ruševinama s neusiljenošću jednog rimskog građanina ili starog kršćanina koji su upravo ovaj čas opet izašli ispod ruševina.«²⁷

Takav je, eto, ostao u sjećanju prijašnjih generacija don Frane Bulić, takav njegov Tuskulum.

TUSKULUM POSLIJE BULIĆA

Ubrzo nakon Bulićeva penzioniranja 1926. god. Tuskulum počinje gubiti svoju važnost i privlačnost. U njega doduše stižu i dalje posjetioци, ali samo da se upišu u knjigu, da kupe koju dopisnicu i krenu dalje. Nestalo je poštanske kutije, pčela i ulišta, konjića i kola, ovaca i štalice, solinske kapljice i originalnih jelovnika, osušio se ruzmarin na »ruzmarińskom putu«. Još je trajala odrina i vinograd, ali zbog nedovoljne brige i ti zadnji pratiodi nekadašnje ponosne »vile« nestadoše i padoše u zaborav. Iako lišen svega što ga je nekada okruživalo i uljepšavalo, Tuskulum je ipak sve do 1968. godine vršio svoju funkciju primanja posjetilaca i sklanjanja ljudi i alata za vrijeme arheoloških iskopavanja. Zgrada je, međutim, s vremenom sve više propadala te ju je trebalo temeljito obnoviti. Kad se i zid fasade rascijepio, više se nije moglo čekati. Tehničkim pregledom bilo je utvrđeno da je zgrada ugrožena jer leži na mekom terenu. Nakon toga bila je opasana serklažom (željeznim prstenom). Najprije je bio uređen krov, a onda su počeli radovi u unutrašnjosti. Umjesto drvenih greda, postavljena je betonska ploča s namjerom da se sve obnovi kako je bilo i prije. Ali sredstva nisu dostajala, pa je unutrašnjost ostala nedovršena. Tuskulum je ostavljen na milost i nemilost zubu vremena. Muzejski drvodjelac Mile Marić marljivo je izrađivao nova vrata i kapke za sve prozore da bi se zgrada barem zaštitila od atmosferilija. Nedavno se preuredila jedna soba u prizemlju (gdje je do 1983. boravio čuvar solinskih iskopina i gdje su se po potrebi mogli skloniti slučajni posjetiodi) u memorijalnu prostoriju u kojoj su izložene Bulićeve fotografije (snimljene prilikom iskopavanja na raznim mjestima u Solinu. Ostale prostorije i stepenište čekaju bolja vremena.

U stanju krajnje zapuštenosti, izložena vandalizmu pojedinaca, nalazi se i toliko opisivana šetnica. Stupovi su polomljeni, neki kapiteli vise i prijete da kome padnu na glavu, željezo koje ih je učvršćivalo i spajalo razbile su nasilničke ruke. Česma odavno ne radi jer su »posjetiodi« marljivo skidali slavine.

Želeći održavati kontinuitet pružanja potrebnih usluga posjetiteljima Solina, Muzej je pristao poslije II svjetskog rata da se odmah pokraj Tuskuluma uredi i otvori mali ugostiteljski objekt koji se morao, prema ugovoru, pridržavati raznih ograničenja, u prvom redu zabrane toćenja alkoholnih pića, kao što zahtijeva dostojanstvo mjesta na kojem se nalazi. Kako ni jedan od ugostitelja nije poštovao ugovorene klauzule, Muzej je definitivno zatvorio taj objekt 1980. godine. Tako je posjetilac solinskih spomenika ostao lišen mnogih usluga što ih jedno takvo mjesto treba da pruža: razglednice i suvenir i se ne prodaju, knjiga u koju su se posjetiodi upisivali povučena je u Arheološki muzej. Od 1968. god. nije se u nju

upisao ni jedan posjetilac, sve do nedavno kad je, kako je upravo rečeno, u prigodi proslave 50-obljetnice Buličeve smrti, bivša »pompejanska« soba pretvorena u memorijalnu.

Ova mračna slika postaje u zadnje doba ipak nešto svjetlija. Prije nekoliko godina, naime, nakon temeljitog razmatranja stanja solinskih iskopina, predstavnici četirju zainteresiranih splitskih ustanova (Arheološki muzej, Muzej hrvatskih arheoloških spomenika, Regionalni zavod za zaštitu spomenika i Gradski zavod za zaštitu spomenika) izradili su projekt za revitalizaciju solinskog spomeničkog kompleksa, a u taj plan je uključena i obnova Tuskuluma. Projekat je primljen s aplauzom i ocijenjen kao veoma uspio. Nakon toga kao što se, na žalost, često događa, ostao je ležati u ladicama.

Arheološki muzej u Splitu pokušava u najnovije vrijeme učiniti nešto sa svoje strane čak i u takvim okolnostima. Ponovo je namješten čuvar iskopina koji će se brinuti o zgradi, o redu oko nje, o posjetiocima i spomenicima, naravno koliko je to u moći samo jednog čovjeka. Prijašnji čuvar s brojnom obitelji stanuje još uvijek u Tuskulumu i predstavlja za Muzej i za Tuskulum ozbiljan i gotovo nerješiv problem.

BILJEŠKE

- 1) Detaljan opis Tuskuluma vidi u knjizi: F. Bulić, Po ruševinama staroga Solina, Zagreb 1900, str. 14—18.
- 1a) Vinka Bulić zabilježila je u svojim rukopisnim sjećanjima na don Franu Bulića, koji se čuvaju u Regionalnom zavodu za zaštitu spomenika kulture u Splitu, dolazak austrijskog prijestolonasljednika Karla i njegove žene Zite, što je Buliću bilo javljeno zadnji čas. Kako je posjet Tuskulumu bio predviđen za poslije podne, Bulić je pretpostavio da su nesvakidašnji gosti zacijelo ručali u Šibeniku, odakle su dolazili. Kad je stigla kočija, silan pljusak prisilio je mladence da odmah utrče u Tuskulum. Još s vratiju Karlo je upitao: »Monsignore, imate li što za jelo, jer nismo ručali.« Ubrzo se našlo na stolu domaćeg pršuta, sira, grožđa i kruha. Nakon jela razgovor je trajao još puna dva sata dok je vani lijevala kiša. Kako Zita nije imala kišobrana, a bila je uz to i lagano odjevena, zamolio je njen muž Bulića da joj dade nešto da se ogrne. Bulić joj je upravo htio dati svoj »havelok«, ali je uto Ante Žižić, čuvar iskopina, donio iz svog stana novu deku, te se u nju umotala. U tom poduljem razgovoru Bulić je stekao o Ziti mišljenje kao o energičnoj i inteligentnoj ženi.
- 2) O. Randi, Mons. Francesco Bulić, Rivista Dalmatica, Zara XVI/1935, 3, str. 37.
- 3) Iz Bulićeva dopisa upućenog Ravnateljstvu Arheološkog muzeja u Splitu, 30. V 1934.
- 4) Ing. Ante Bezić bio je dugogodišnji Bulićev suradnik te je izrađivao crteže potrebne za muzejski časopis *Bullettino di archeologia e storia dalmata*.
- 5) Sačuvan je zapisnik, datiran 29. VII 1898, u 6,30 sati poslije podne, o tome kako je tekao blagoslov. Zapisničar je bio Kerubin Šegvić.
- 6) Voda iz vodovoda dovedena je u Tuskulum tek 1930. godine!
- 7) Među spisima se nije pronašlo koliko je bilo plaćeno V. Draganji za oslikavanje gostinjske sobe i biblioteke.
- 8) To su danas jedini autentični ostaci iz starog zvonika uz nekoliko kapitela koji se čuvaju u lapidariju Arheološkog muzeja u Splitu.
- 9) Put od ceste koja vodi u Sinj, pa do Kapljuča, u dužini od 1.102 m izgrađivan je od 1898—1911. god. i nazvan Via pacis (Put mira), a onaj od Kapljuča do amfiteatra u dužini od 476 m nosi naziv Via belli (Put rata) jer je, uglavnom, rađen za vrijeme rata 1914—1915, i to uz pomoć ratnih zarobljenika.

- 10) Nacrt za kameni most nad Kapljućem izradio je ing. Krunoslav Musanić, a most se počeo graditi 1910. god.
- 11) Te godine, kao i nekoliko prethodnih, Solin je posjećivalo 4—5000 posjetilaca, uglavnom stranaca.
- 12) Izvještaj upućen Dalmatinskom namjesništvu u Zadru, od 18. VIII 1909.
- 13) Jedan od tih jelovnika, koji je bio namijenjen užem skupu ljubitelja Solina (Socii et commensales Tusculanii), pisan je rukom i umnožen u nekoliko primjeraka samo za uzvanike prigodom neke proslave 1920. godine. Uz program obilaska iskopina, donesen je i detaljan jelovnik koji počinje tekstom: »In coena rustica Salonis ad Bonum Pastorem...« Na trećoj stranici donesen je popis nekih namirnica s cijenama kako ih je bio propisao Dioklecijan svojim glasovitim zakonom o maksimiranju cijena, a na četvrtoj popis uzvanika. To su bili: dr Ivan Krstelj, dr Antun Makale, dr Srećko Ivić, dr Ivo Tartalja, Ljubomir Milić, Marko Car, Gustav Herman, dr Mihovil Abramić, dr Josip Barbieri, Dušan Bojanić, Frano Bulić, Lukrecija Duboković sa sinom Nikolom, dr Karlo Goga, Ivan Ivačić, dr Dušan Ivetić, dr Kruno Kolombatović, Dragomir Kostić, Petar Magazin, Roko Mišetić, Marin Musanić, Vladimir Novaković, Milan Plesničar, dr Božo Štambuk.
- 14) Bulić je sve te natpise sabrao i komentirao u posebnom popisu koji se čuva u njegovoj rukopisnoj ostavštini.
- 15) Taj put je Bulić nazvao »Put ruzmarina«. Godine 1905. proširuje ga, posipa pijeskom i dovršava. Sljedeće godine su se uzduž puta posadili čempresi, a ponegdje i lovor.
- 16) L. Katić, u nekrologu F. Buliću (Život, XV/1934, 9) navodi da je Bulić, kad je po drugi put bio biran za poslanika, i svoje dnevniče upotrijebio za uspostavljanje te fundacije.
- 17) Taj je vinograd uništila filoksera 1909. godine, ali Bulić traži odmah od Dalmatinskog namjesništva 700 novih sadnica. Dobiva svega 400 uz objašnjenje da se »nijednom molitelju neće dati više«.
- 18) Da su ti izdaci bili znatni proizlazi iz kasnijih obračuna. Za dnevno iznajmljivanje konja i kola od privatnika 1920. god. plaćao je Bulić po 30 kruna na dan, a toliko je iznosila dnevnica jednog radnika — težaka. Radnik — drvo-djelac dobivao je dnevno 90, zidar 80, a klesar 42 kruna.
- 19) Prvih nekoliko knjiga nosi naslov: Album peregrinorum Salonarum ruinas visitantium, zatim slijede: Album visitorum effossionum Salonitanarum; Album nominum monumenta Salonitana perlustrantium; Album nominum monumenta Salonitana visitantium, da bi od 1931. godine dobila naziv na hrvatskom jeziku, pod kojim je vođena sve dok nije bila povučena iz Tuskuluma: Album posjetilaca solinskih iskopina.
- 20) Iz rukopisa za II izdanje knjige »Po ruševinama stare Salone« koje nije nikad objavljeno.
- 21) Opširnije o tome vidi: N. Anzulović, O postanku i razvoju biblioteke Arheološkog muzeja u Splitu, Vjesnik za arheol. i hist. dalm., u tisku.
- 22) Citat je uzet iz Horacijevih satira VI, II knj., stih 60—62. Prijevod: Juraj Zgorelec, Kvint Horacije Flak, Satire i epistule, Zagreb, Matica hrvatska, 1958, str. 76. — Bulić tumači da je tako vapio Horacije za svojom vilom kad je bio u Rimu, prikazujući dosadni gradski i blaženi seoski život.
- 23) Bulić je zabilježio da se i danski arhitekt Ejnar Dyggve koristio 1929. god. upravo tim stolom na kojemu »...riše i riše solinske iskopine, rekonstruiše spomenike za drugi svezak danskih Recherches à Salone i za potrebe Arheološkog muzeja, za Konzervatorski ured u Splitu i za hrvatsko društvo »Bihać«.
- 24) Sva odlikovanja odnijeli su njemački vojnici prilikom jedne racije u Tuskulumu 1944. god. te im se zauvijek zameo trag. Ostale su, srećom, sačuvane i netaknute njegove brojne diplome i pohvale.
- 24a) J. Bersa, Sedamdesetgodišnjica Mnsgra Frana Bulića. Smotra Dalmatinska — La Rassegna Dalmata, Zadar, XXIX/1916, 4. X br. 7—8, str. 2.
- 25) Sp. dj., vidi bilj. 16.
- 26) M. Abramić, Don Frane Bulić, Srp. knjiž. glasnik, XLIII/1934, br. 2.
- 27) Sp. dj., vidi bilj. 2.